

ZAGREBAČKI KNJIŽAR LAVOSLAV HARTMAN

(1813—1881)

Godine 1846 objavio je u zagrebačkim novinama „Luni“) poznati hrvatski publicista i javni radnik Imbro Ignjatijević (Tkalac) članak o potrebi otvaranja jedne narodne knjižare u Zagrebu.

Taj njegov prijedlog je objeručke prihvatio i Ljudevit Gaj, objavivši god. 1850 također jedan članak o potrebi otvaranja narodne knjižare:

„Već od više godina čuje se sa svih stranah Slavjanstva, a navlastito sa svih pokrajinah slavo-ilirskih veliko jadikovanje radi svestrane oskudice narodnoga knjigarstva. — Iz mnogobrojnih pisamah, koja nam iz raznih miestah svega Slavjanstva, a naročito iz susjedne Srbije, Slavonie, Dalmacie, Stajerske i Kranjske itd. dolaze, vidi se, kako ljubitelji slavjanskih knjiga žale, što skoro svaku knjigu laglje iz Englezke, Francuzke i Germanie dobivaju, nego li gdje koju knjižicu iz ovoga našega glavnoga grada. — Kako to biva, i da li je to moguće, čovjek bi jedva vierovao, pa opet jest tako. Kad pitamo za uzrok, onda nam se odgovara, da među nama i knjigarnicama slavjanskim u obće, a slavo-ilirskimi napose neima nikakvoga saveza. Da negovorim o vladajućem samovoljstvu u cieni knjigah, već sama skrajna nužda zahtieva, da se skopča spomenuti savez u interesu narodnoga knjižestva, i da se u tu svérhu u ovome glavnom domovine naše gradu podigne jedna, dobro uređena, svim potrebama odgovarajuća slavjanska i sveobća knjigarnica (podcrtao Gaj) koja će stajati u neposrednom savezu sa svimi znatniemi inostraniami, osobito slavjanskimi knjigarnicama, i iz koje će se razprostrieti po svim miestima naroda našega potrebno dobro uređeno knjigotërštvo. Ovu od više godina gojenu, no radi različitih obzirah i zapriekah odgodenu želju i osnovu, naumio sam, neobziruići se više na nikakve prepone što prie udielotvoriti. — Pobrinuo sam se kod ovdašnjeg tergovačkog društva, i kod slavnog gradskog poglavarstva za dozvoljenje, da uz moju narodnu tiskarnicu), koju ću s novim knjigarskim zavodom još bolje urediti i znatno povekšati, podignem i otvorim Slavjansku i sveobću knjigarnicu i starinarnicu, — koje sam dozvoljenje već i dobio. — Dočim mislim, da ću tim poduzetjem našoj narodnoj književnosti i napredku prosviete u obće nicku uslugu učiniti, pače jednoj od naših najvećih jedno-glasno izjavljenih potrebah doskočiti, nadam se, da će domorodno občinstvo ovu viest radostno primiti“.

„Domorodno občinstvo“ je tu vijest doduše vrlo „radostno primilo“, no do ostvarenja je došlo tek dvije godine kasnije. Uzmemo li u obzir da je Gaj čitavu stvar pokrenuo u vrlo nepodesno vrijeme, naime u razdoblju Bachova apsolutizma, onda je razumljivo i zaka-

šnjenje od dvije godine pa možemo samo zahvaliti Gajevoj upornosti što je decembra 1852 najavio u „Narodnim Novinama“⁵⁾ otvaranje „Narodne Knjigarnice“ slijedećim riječima:

„Ovdie u Dugoj Ulici u Mirovićevoj kući otvorena je nova tĕrgovina knjigah, umietnih i glasbenih proizvodah, risarskih i pisarskih spravah i starinarskih književnih predmetah pod naslovjem: Narodna Knjigarnica. Ova knjigarnica ima odgovarati živahnoj potrebi i, odavna izjavljenoj, zelji občinstva, dočim će se tĕrsiti, da s obzirom na obćenitu korist, čĕstitim i točnim postupanjem, izbor najglavniih dielah iz svih jezika, vĕrstah i granah domaće i inostrane književnosti i umietnih proizvodah, kao i od svih amo spadajućih stvarih u sebi sjedini. — S toga uzroka stupila je narodna knjigarnica u savez sa svima kolicim knjigarnicama, domaćim i inostranima, kao također za pisarske i risarske potrebstine sa tvornicama... Rervo i osobito mjesto zauzima i zauzimat će vazda u narodnoj knjigarnici narodna jugoslavenska književnost, i uobće diela u slavjanskim jezicim izlazeća ili na slavjanstvo spadajuća... Najglavnija zadaća narodne knjigarnice ima biti unapredjenje narodne književnosti, i dobro uređenom, razgranjenom i čĕstitom tĕrgovinom domaćih knjigah k razširenju prosviete i obrazovanja. — Dr. Ljudevit Gaj c. kr. savietnik kao vlastnik c. kr. pov. narodne tiskarne i narodne knjigarnice“.

Gaj je doskora zapao u finansijske teškoće, pa je već 1853 prodao knjižaru nekom Romleitneru, s kojim se i nakon prodaje dosta dugo parničio, pa ga je Romleitner zbog neispunjavanja obaveza tužio sudu. Parnica između Romleitnera i Gaja oteгла se do 1855, pa nam je o tom njihovom sporu ostalo sačuvano i nekoliko zanimljivih dokumenata. Romleitner je siječnja 1855 ponovo uputio zemaljskom sudištu u Zagrebu dopis slijedećeg sadržaja:⁶⁾

„Veleslavno c. k. Zemaljsko Sudište! Polag pismenog dogovora A. među menom i g. Drom i c. k. Savietnikom Ljudevitom Gajem dne 28-a Srpnja 1853 glede narodne knjigarnice načinjenoga, koj već predmet parnice pred ovim Veleslavnim c. k. Zemaljskim Sudištem dne 19-a Serpnja 854 dignute sačinjava, po imence točke 4-e imadem ja ovu knjigarnicu do izposlovanja dozvoljenja prava obertničkoga na moje ime, u kojim mene rečeni gospodin Tuženik krepko podupirati bi bio imao, — pod njegovim rečenoga g. Dra Ljudevita Gaja imenom i Firmom tamo per procura voditi, i G. Tuženik bi bio morao okružnice na sve u savezu sa ovom knjigarnicom stojeće knjigotaršce rasposlati. Međutim kao, goder nije g. Tuženik iz pogleda onog, da bi se pobrinio, da ja pravo oberti postignem, dužnosti svojoj nimalo zadovolio, — pače, kao što ja tečajem parnice dokazao sam, te još obilnije dokazao budem, još meni svakojake prečke u toj namieni mojoj stavljaao, ovak niti ugovora iz obzira onog, da za ravnjanje dotičnih knjigotaržcaah niti okružnice rasposlao nije, izpunio nije, i takovim načinom tome povod dao, da celo terštvo neoborive prečke izkusiti, te knjigarnica ova cela veresiu izgubiti je morala. Osim toga g. Protivnik u parnici već po tolikoputa odročbe tražeć, te napokon zamudivši pred Slavni Sud došastja rok tome povod je dao, da se parnica ova proti svakoj nadi mojoj odvlači, niti njegovom krivnjom sverhi svojoj dovesti nemože, i tako meni odvlakom veliku štetu i troške prouzrokuje. Ja uzroka toga, i da g. Protivnik meni nikakovu krivnju pripisati nebude mogao, njega pozornoga činim, i time kroz odvjetnika pod B. povlastjenoga pred veleslavnim c. k. zemskim sudom pozivljem, da se do vremena 14 danah jasno očituje, dali hoće rečenu knjigarnicu na svoj trošak sam nadalje voditi i mene od svakoga odgovora odvezati, te takovu polag našastara načiniti se imajućeg natrag primiti, ostavivši u ostalom predloženo pitanje štete meni već prouzrokovane, i platjanja dvostruke

kapare po meni platjene presudjivanju veleslavnog c. kr. Zemskog Sudišta? ili da u protivnom slučaju sve posljedice iz svoga postupanja sam sebi pripiše. Koju opomenu i poziv istome za očitovanje do 14 danah dopisom saobčiti dati pokorno molim. U Zagrebu dne 27-a Siečnja 1855 Ferdinand Romleitner".

Gaj se izgleda nije javio, pa je Romleitner knjižaru prodao Lavoslavu Hartmanu, koji je od Gaja preuzeo preostalu nakladu, nastavivši posao Gajevim knjižarskim tradicijama.

Lavoslav Hartman⁷⁾ bio je rodom iz Velikog Varadina u Madarskoj. Roden godine 1813, polazi osnovne škole u rodnome mjestu, a nastavlja preparandiju u Velikoj Kanjiži. Nakon dovršenih nauka dobiva mjesto učitelja na židovskoj školi u Velikoj Kanjiži „... koja je u ono vrijeme uživala na daleko i široko veoma dobar glas".⁸⁾

Izgleda da učiteljsko zvanje nije zadovoljavalo mladog i ambicioznog čovjeka, te je on u zajednici s nekim Markbreiterom otvorio u Velikoj Kanjiži vlastitu malu knjižaru. Knjižara je lijepo napredovala, te su njeni vlasnici doskora postigli zamjeran glas. Međutim ni taj posao ne zadovolji Hartmana, te on prekine vezu s Markbreiterom odselivši se 50-tih godina u Zagreb. Prekupivši u Zagrebu 1. I. 1856 od Romleitnera Gajevu knjižaru zadrži je u posjedu gotovo do smrti, te je knjižara bila njegovo vlasništvo ravno 25 godina.

Pod njegovim rukovodstvom je knjižara postala jedna od najznatnijih knjižarskih poduzeća na čitavom slovenskom jugu, raspčavajući prvenstveno domaće i slovenske pisce uz svu ostalu znatniju stranu literaturu.

Uz knjižaru otvorio je Hartman 1860 i posudbenu biblioteku, izdajući iste godine i katalog knjiga⁹⁾ posudbene knjižnice. Na uvodnom mjestu kataloga su bili priopćeni uvjeti posuđivanja knjiga, te se između ostalog od posuđivača tražilo slijedeće:

„1. S nastupom pretplate svaki pretplatnik preuzima na sebe slijedeće obaveze. 2. Svaki pojedinac daje kao zalog 3 for. po knjizi i 1. forintu mjesečno u ime pretplate. 3. Vanjski pretplatnici plaćaju sve dvostruko... 9. Pojedine knjige dobiva pretplatnik na posudbu u izvanredno dobrom stanju, pa ga s tog razloga najučtivije umoljavamo, da knjigu u istome stanju vrati. Oštećene knjige ne primamo, nego treba oštećeni primjerak nadoknaditi novom neoštećenom knjigom".

Usprkos tih strogih propisa je posudbena biblioteka lijepo napredovala, brojeći već prvih godina postanka preko 2000 knjiga. Prema katalogu, biblioteka je posjedovala pretežno njemačke, francuske i engleske klasične pisce, te su sa razmjerno velikim brojem djela bili zastupani: Dumas otac, Goethe, Iffland, Lessing, Schiller, Shakespeare i mnogi drugi poznati autori.

Interes za lijepu knjigu je s vremenom u Zagrebu toliko porastao da je Hartmanova posudbena biblioteka 1865 brojila već preko 3000 komada knjiga, za ono vrijeme impozantan broj, uzmemo li u obzir da je Zagreb 60-tih godina XIX stoljeća brojio svega 10.000 stanovnika.

Osim u Zagrebu posjedovao je Hartmān i posudbenu biblioteku u Sisku¹⁰⁾, koju je 60-tih godina vodio neki J. Linke.

Uz knjižarsko-nakladne poslove bavio se Hartmān povremeno i političkim pitanjima. Tako je 1861, nakon izlāženja anonimne brošure „Izraelićani u Hrvatskoj i Slavoniji“, oštro odgovorio na napadaje, vodeći polemiku s anonimnim sastavljačem preko novina¹¹⁾ i preko jedne knjižice¹²⁾, koju je on napisao. U svom spisu Hartmān na temelju historijskih podataka ističe da su mađarski, hrvatski i slavonski Židovi, mađa doseljenici, građani u punom smislu riječi, i da su to oni u svakoj prilici riječju i djelom dokazali. Hartmān nadalje ističe da upravo ti Židovi žele u svakome pogledu koristiti zajednici i narodu u kome žive. Anonimni sastavljač brošure je to sve negirao, pa se razvila živa polemika naročito u njemačkim zagrebačkim novinama.¹³⁾ Jedan od žesćih diskutanata bio je Lavoslav Hartmān. Stvar je s vremenom legla, pa je Hartmān ponovo potpuno prešao na knjižarsko polje, vršeci uz to nekoliko godina i dužnost učitelja u zagrebačkoj židovskoj školi¹⁴⁾.

Godine 1864 u Zagrebu je bila priređena prva velika gospodarska izložba. Jedan od članova glavnog središnjeg priređivačkog odbora bio je i Lavoslav Hartmān. On je povodom izložbe izdao jednu vrlo lijepu spomen-knjigu, koja je i na izložbi naišla na veliko priznanje, pa je bio zamoljen da je štampa u više primjeraka, i na taj način omogući njeno raspačavanje.

Hartmān je tim povodom uputio „Na slavne odbore prve dalm.-herv. slavonske obertničke izložbe“¹⁵⁾ dopis, ističući u njem. da je on najprije imao namjeru štampati spomen-knjigu samo u jednom istisku

„samo za izložbu ali bez namiere, da se ona pomnoža, a još manje, da iz toga učinim kakav posao: pa zato se neće ni kod mene, a kamo li u knjižarah dobiti kakav drugi iztisak. Ali se ipak ne da tajiti, da bi za sve odbore izložbe bilo vrlo za željeti, a možebiti i za osobito zanimanje, da si dobave jedan takov iztisak, nu ipak manje za pojedine učestnike kod izložbe, jer bi dobava takvoga iztiska u manje sjajnom, ali ipak krasnom cdielu stajala najmanje 50 stot. Ako bi dakle više ili svi odbori izložbe željeli, da dobiju takav iztisak, onda bi morao glede toga najdulje za dvie do tri nedielje danah dobiti naručbu i to upravo ili pak po slavnom središnjem odboru, pa bi se moralo radi znamenitih troškova za dobavu potrebitih vajanih (urezanih) ploča, pečatah itd. najmanje dvadeset iztisakah i to skoro naručiti. Ja ću si u ostalom držati za domorodnu dužnost, da cieniu za iztisak ograničim na čisto dobavne troškove, pa sva prilika, da uzperkos velesjajnomu izkitu neće preći preko 50 stot“.

Spomenica je bila štampana u 50 primjeraka, pa je u „Narodnim Novinama“¹⁶⁾ o njoj i njenom izdavačcu izašla slijedeća mala napomena:

„Gosp. Lavoslav Hartman, vlastnik knjigarne u Zagrebu, naumio je i izradio ovu uspomenicu, da suvremenikom i potomkom našim kaže, što je mila naša domovina godine 1864 u Zagrebu učinila u narodnom životu svojem“.

Posao oko knjižare je lijepo napredovao, pa je 1866 izdan na njemačkom jeziku i njen katalog iz kojeg vidimo da je knjižara

i tada imala u prodaji i razmjerno veliki broj hrvatskih knjiga, da je pretežno prodavala školske knjige i dječje slikovnice, čiji sastavljač je bio Lavoslav Hartmán.

Mada je „carski Beč“ svom silom nastojao potpunoma „ponjemčiti“ naš narod, sva ta njegova nastojanja ostala su uglavnom mrtvo slovo na papiru. Narodni duh probuđen u vrijeme ilirskog preporoda nije nikada više zamro, pa je i zanimanje za narodnu knjigu postajalo iz dana u dan veće. Uz poučna štiva i znanstvene knjige, čitaju se mnogo i prevodi, pa je Hartmán i na tome polju prednjačio držeći u svojoj knjižari niz lijepih domaćih knjiga i prevoda.

Posao se toliko razgranao da je Hartmán stvorio odluku o kupnji jedne štamparije. Godine 1869 ponudi mu na prodaju svoju štampariju zagrebački štampar Dragutin Bokan. Tu štampariju je osnovao u Karlovcu Abel Lukšić¹⁷⁾, prekupio 1867 Dragutin Bokan, prenijevši je iz Karlovca u Zagreb, a krajem 1869 je prekupljuje prema „Narodnim Novinama“¹⁸⁾ Lavoslav Hartmán:

„Oglasnik. Najava štamparne. Čast mi je pokorno priobćiti, da ću zadobivši koncesiju vis. zem. vlade prijašnju Bokanovu, a sada od mene kupljenu i novim štamparskim gradivom znamenito umnožanu štamparnu nadalje voditi u društvu s gospodom W. Schwarzom¹⁹⁾ i Ing. Granitzem²⁰⁾, i to pod sljedećom firmom: Štamparna Leopolda Hartmána i drug. Usudujući se ovaj naš dobro uredeni zavod blagoj volji občinstva što toplije preporučiti i za česte i obilate naručbine uprositi, koje ćemo točno, valjano i najjeftinije gledati da obavimo, čast mi je još i to napomenuti, da moj dosadanji posao, razlučen od ovoga novoga podhvata postojati ima kao i dosele pod dosadanjom svojom firmom: Knjigarna Leopolda Hartmána, odnosno: Knjigovežnja Leop. Hartmána, radi čega i molim, da se uvijek ove dvie firme razlikovati izvole. Zagreb 12. studenoga 1869. S visokim poštovanjem Leopold Hartmán, nakladnik i knjigar“.

Uz vlastitu štampariju posao je sada sve više napredovao, izdanja su se množila. Uz beletristiku, kalendare, molitvenike i ostalo, izdaje Hartmán i vrlo mnogo dječjih slikovnica i priručnih školskih knjiga. Nastojao je izdavati što više hrvatskih knjiga, te je početkom 1870 pokrenuo i pitanje izdavanja jednog hrvatskog beletrističkog lista „Hrvatskog Sokola“ pod uredništvom poznatog pisca i dramatičara Dimitrija Demetra. O izdavanju tog lista izašla je u zagrebačkom „Viencu“²¹⁾ jedna prilično skeptična predobjava, prema kojoj možemo naslutiti da Hartmán ipak nije bio svestrano omiljen, nego da je njegova izdavačka djelatnost nailazila čak i na izvjesne teškoće.

„Vienac“ pod „Književne vijesti“ javlja slijedeće:

„U „Narodnih Novinah“ čitamo oglas o novom beletrističkom listu, koji ima naskoro izaći pod uredništvom dra. D. Demetra. Taj bi oglas i mi drage volje priobćili svojim čitateljem, da je što više nego li reklama na korist knjižare Hartmánove, nu to nemože nikako biti našim zadatkom. Da je rečena knjižara u obće okretna i prometna, vjerujemo joj drage volje, jer je to njezina korist, da bi pako za našu narodnu knjigu osobito zaslužna bila: o tom još nismo uvjereni“.

Uprkos tog „Vienčeva“ skeptičnog tona, „Hrvatski Sokol“ je doskora izašao, naišavši na veliko zanimanje i priznanje. U njemu je uz ostale poznate javne radnike surađivao i Ivan Kukuljević. Godina 1870 nije bila sretna za Hartmana; jer je već prvih mjeseci zbog jedne brošure, štampane u njegovoj štampariji, izbio veliki skandal. 19 travnja 1870 boravilo je u Zagrebu karlovačko pjevačko društvo „Zora“. Povodom dolaska bio je priređen svečan doček, o kojem postoji suvremeni opis u „Zatočniku“²²⁾, te ga mi prema njemu i citiramo:

„U Zagrebu 19. travnja. Na povratku svomu iz Siska dode nam danas karlovačko pjevačko društvo „Zora“ u pohod. „Kolo“ ga dočeka na zagrebačkom kolodvoru, i doprati ga u grad. O podne bijaše u Maksimiru priređen banket, na koj se sakupi preko 200 osobah, okolo 5 satih vrate se oba pjevačka društva, praćena množtvom ljudi u grad, preko Jelačićeva trga i Ilice na kolodvor. Ovu sgodu upotrebi profesor David Starčević²³⁾, da nam dade nov dokaz o svojoj divljačkoj čudi. Sakupi naime oko sebe desetak deranah većinom dakah pred Karalovom kavanom, i stade žviždati na prolazeće društvo. Uzanj stajalo je valjda na zaštitu i obranu tih uličnjakah, nekoliko pandurah i poznati gradski podkapetan Franić. Jer je pako svirala glasba, nisu prolazeći pjevači niti pratilci njihovi mogli čuti žviždanja Starčevića i njegove derišćadi. G. odvjetnik Gavro Jakopović i g. doktor Vidrić pristupiše međutim k Starčeviću, i stadoše ga koriti radi prostačkoga njegova ponašanja. Djeca prestadoše žviždati, a i Starčević prepirući se s rečenom gospodom zabavi se tako dugo, da mu se prolazeće ljudstvo odmakne prilično daleko. Ali đavo ne dade Davidu Starčeviću mirovati. Pokupi on opet svoju dečurliju, pak ode za pjevači, oko kojih se je do Pruknera bilo već sakupilo do hiljade ljudih. Tu stadoše s nova žviždati, nu neprodoše tako sretno, kako pred Karalovom kavanom. Ogorčen svijet udari koje štapom koje šakom po drzovitim žviždači, i teško da bi profesor David Starčević i brat mu učiteljski pripravnik ostali živi ispod tolikih batinah i šakah, da prvomu nepode za rukom uteći u njekakav dućan, dočim s drugoga, brata mu panduri pograbil i odveli u zatvor. Ostala djeca, što ju je Starčević zaveo bio na taj prostački čin, razbjegla su se na sve strane, a nije baš nitko u nje dirao“.

U taj skandal upleten je svega mjesec dana kasnije i Lavoslav Hartman. Starčević nije mirovao, nego je 10 svibnja iste godine izdao brošuru pod naslovom „Slaviteljem Jelačića bana“, u kojoj je žestoko napao Jelačića nazivajući ga „austrijskim dobrijanom i... austrijanskim generalom“, dokazajući da je Jelačić 1848 „Narodnu hrvatsku vojsku“ dao

„...tuđincu pod komandu, koj je kerv našu u svoje cerne sverhe navlašno točio. Jelačić izade iz ote gladiatorske vojne kao dobitnik, on izvede svoj cilj. — On nam dade za uzdarje nagradu, da nemože biti lepša. Blagoslov ovaj što bijaše ino, nego naravska priznaja, da su Jelačićeva svojstva: austrijanština i generalija, postigla žudeni učinak, logično izpunila svoj pojam, blagoslov taj što bijaše ino, nego eklatantan dokaz da je Jelačićeva sveinjna — jedinstvo i veličina austrijanske cesarevine, podpuno u život uvedena!“

Brošura, i to njeno prvo izdanje, bila je štampana u Hartmanovoj štampariji, pa je njeno izlaženje pobudilo razumljivu senzaciju. Hartman, da sebe opravda, jer mu čitava stvar nije odgovarala, objavi u „Zatočniku“²⁴⁾ slijedeće „Očitovanje“:

„Da predusretnemo svakomu sumnjičenju, izjavljujemo ovim svečano, da je pašvil dr Davida Starčevića „Slaviteljem Jelačića bana“²⁵⁾ u našoj štampariji tiskan jedino zato, što naš novi poslovoda slučajno nepoznaje domaćih odnošajah niti hrvatski razumije, te je sasvim protivnog mnenja o njem bio.“²⁶⁾ Nu čim smo mi vlastnici tiskarne o pravem sadržaju i smjeru njegovu upućeni bili, smjesta smo dali slog razmetnuti, te smo prepričili, da ga se još više štampa, nego li ga je već odštampano bilo. Mi se nismo ni dosada bavili širenjem kojekakovih sramotnih spisah, te smo jednog poznatog pašvilanta (Zvekana) i odpremili iz svoje tiskarne, koju niti smo niti ćemo ikada hotice dati upotriebiti na pogrđivanje odličnih i zaslužnih muževah, ni na bezbožno obezčlašćivanje svetinjah narodnih. Oslanjajući se dakle na to naše uvijek lojalno držanje prama narodu svomu, odbijamo od sebe svako klevetanje i sumnjičenje, kano da bi spomenuti grdopis zlohotice i namjerice u našoj tiskarni štampan bio. U Zagrebu 19. svibnja 1870. Lavoslav Hartman i družba, vlastnik tiskarne“.

Stvar je banska vlast²⁷⁾ riješila na taj način, da je Starčevića otpustila a Hartman je doživjeo i drugi javni napad. Izdavač poznatog pašvilanta „Zvekana“ bio je Marko Manasteriotti, pa je on, smatrajući Hartmanov ton uvredljivim, iznio u „Narcodnim Novinama“ također jedno „Očitovanje“, koje je međutim bilo dosta porazno za Hartmana, jer je Manasteriotti uz „Očitovanje“ objavio i tekst Hartmanovih pisama upućenih „Zatočniku“ i Manasteriottiu svega nekoliko dana iza članka u „Zatočniku“.

„Očitovanje“ Manasteriottievo glasi:²⁸⁾

„Očitovanje. Upravo je tomu danas osam danah, što me iznenadilo sliedeće pismo: An Sr. des Herrn von Manasteriotti, Redakteur des Zvekan Wohlgeboren. Hier. Dringend! Selbst! Copie. Löbliche Redaktion des „Zatočnik“ Agram, 21 Mai 1870. Schon wieder geschah es während meiner dreitägigen Abwesenheit²⁹⁾, auf einer Hochzeit ausser Landes, dass der freundliche Schreiber in No 115³⁰⁾ Ihres geschätzten Blattes kroatisch mitgetheilten Rechtfertigung, gewiss in arglosester Absicht, manche harte Ausdrücke gewählt, und manche nicht stichhaltige Thatsachen anführte, die in meinem Aufsätze gar nicht vorkommen, um meine friedliche Haltung zu constatiren, ohne zu bedenken, dass ich dadurch abermals in eine Collision gerathen könnte. Indem ich nun hiemit erkläre, dass ich meine Rechtfertigung, von Wort zu Wort, nur in der Form aufrecht halte, wie ich selbe Ihnen in deutscher Sprache übersandte, und auch in der „Agramer Zeitung“³¹⁾ abdrucken liess, füge ich noch hinzu, dass ich über „Zvekan“ keine Silbe gesprochen oder geschrieben habe (podertao Hartman) und dass der Eigenthümer dieses Blattes die Drucklegung desselben freiwillig (podertao Hartman) und nicht auf unsere direkte Veranlassung an die Gaj'sche Buchdruckerei übertrug. Indem ich Sie noch um geneigte eheste Mittheilung dieser Rectification vertrauensvoll ersuche, habe ich die Ehre hochachtungsvoll zu zeichnen. Leop. Hartman, Buchhandler“.

Uz pismo „Zatočniku“ objavio je Manasteriotti nadalje i tekst Hartmanova pisma pisanog njemu:³²⁾

„Herr von Manasteriotti! Mit Bezugnahme auf meine „Erklärungen“ in Nr. 111 der „Agramer Zeitung“ et Nr. 115 des „Zatočnik“, die ich zu lesen bitte, versichere ich Sie, dass ich nie und nirgends eine Polemik zu provociren beabsichtige; daher mich obige Erklärung bei Ihnen gewiss entschuldigen wird. Hochachtungsvoll Leop. Hartman“.

I na kraju svog očitovanja, daje Manasteriotti i svoje „Očitovanje“³³).

„Odmah na početku rekoh, da me je to pismo iznenadilo. jer nečitajući prečestitoga „Zatočnika“, nisam ni znati mogao, što se o meni i o mom listu u njem piše. Dobaviv si dakle i to samo usljed toga Hartmānova opravdanja 115. broj „Zatočnika“ opazih na koncu četvrte strane toga prečestitoga lista „očitovanje“ tobože podpisano po Lavoslavu Hartmānu i družbi. kao vlastnicih tiskarne, gdje se izrično navada očevidna laž (podčrtao Manasteriotti): „da je naime ta družba odpremila moj list iz svoje tiskarne, koju da neće nikada dati upotrebiti na pogrdivanje-nekakovih-odličnih i zaslužnih (!? stavio Manasteriotti) muževah ni na bezbožno podgrdivanje svetinjah narodnih“. Nebi mi doduše bilo od nužde dokazivati, da je ona točka koja se moga lista „Zvekana“³⁴) tiče, očevidna laž (podčrtao Manasteriotti). kad već sam g. Hartmān naročito kaže u svom izpravljajućem očitovanju, odpremljenom uredništvu prečestitoga „Zatočnika“, od koga je meni dostavio gorenavedeni prepis, da je, naime, druga točka toga njegovog očitovanja u 115 broju „Zatočnika“ glede „Zvekana“ nesamo izkrivljena. nego i njegovo Hartmānovo ime upotrebljeno „za širenje izmišljene laži“. nu pošto je jur minulo osam cielih danah (podčrtao Manasteriotti), da ja tog izpravljajućeg Hartmānovog očitovanja niti čitam u „Agramerici“³⁵) a niti čujem, da je tiskano u prečestitom „Zatočniku“, to će mi gospodin Hartmān bez dvojbe oprostiti, što ga ja sam javnosti priobčujem, jer bi se inače zbilja i to posve osnovano pomisliti moglo, da je ono, što „Zatočnik“ piše makar i pod tuđom tvrdkom, zbilja prava pravcata istina, što bi bilo veliko čudo (podčrtao Manasteriotti). Ja sam godine 1867 počeo izdavati i uređivati „Zvekana“ tiskom i nakladom g. Ante Jakića³⁶), sada akcijonara željezničkoga društva, te sam Jakićevu štampariju ostavio svojevoljno i to jedino na molbu pokojnoga prijatelja Dragutina Bokana³⁷), koji bijaše tada otvorio svoju vlastitu štamparnu. Iza preko godine danah, kupi Bokanovu štamparnu, — koja je „Zvekana“ pored svih spletaakah nekih gg. jugoslavenskih akademikah³⁸) također svojom nakladom štampala — g. Hartmān i družba i to u listopadu 1869 godine. I tu sam izdavao i uređivao tiskom i nakladom tiskarne g. Lav. Hartmāna i družbe „Zvekana“ sve do konca iste godine, t. j. dok se opet nije jednomu i samomu meni i nikomu drugomu (podčrtao Manasteriotti) htjelo ostaviti ju. To je prava i čista istina, a tko o tom podvoji, neka se izvoli uvjeriti o istini u broju 1 itd. g. 1867, u broju 15. itd. g. 1867, u broju 24. itd. g. 1868, u broju 16. g. 1869 itd. itd. Onaj gospodin dakle, koji je za „Zatočnika“ izkrivio (podčrtao Manasteriotti) Hartmānov njemački sastavak — koga će uostalom g. Hartmān najbolje sam poznati, jest po samoj Hartmānovoj izjavi nepošten čovjek, čim pod tuđom firmom širi po svijetu izmišljene laži, jer nemogu ni pomisliti, da je g. Hartmān zbilja podpisao onakovo očitovanje, po kojem bi sam sebe bilježio lažitorbom. Tko je uostalom jedno ili drugo, to na mene ne spada, nego što rekoh stoji, a oni neka se među se porazume, urede i pred javnosti operu, kako sami najbolje znaju. Uslijed tih neoborivih fakatah, budi mi dopušteno podvojiti i posumnjati, da je i prva točka „Zatočnikova“ očitovanja u 115. broju, naime glede Starčevićeva tiskopisa — istinita, dočim osvrtni se na ostali sadržaj upitnoga očitovanja; skovan bez dvojbe u kovačnici poznatih sisačkih paškvilantah, bilo bi danas, gdje već i sljepci vide, zbilja više nego li smješno. U Zagrebu 28. svibnja 1870. Marko Manasteriotti vlasnik i urednik „Zvekana“.

„Zatočnik“ nije nikada objavio Hartmānov ispravak, pa je prema tome o sporu Manasteriotti-Hartmān posljednju riječ izrekao Manasteriotti. Čitava je stvar dosta brzo pala u zaborav i Hartmān,

da popravi nepovoljan utisak stvoren Manasteriottievim izjavama, radi neumorno na izdavanju hrvatskih književnih i naučnih djela, postavši i nakladnikom Jugoslavenske Akademije, otvorene u Zagrebu 1867.

Godine 1872 pokrene Hartman izdavanje velikog njemačko-hrvatskog rječnika, kojeg je izradio Ivan Filipović³⁹⁾, pa je o prvoj svesci donio bilješku i zagrebački „Vienac“⁴⁰⁾, koji je kao što smo napomenuli još 1869 s dosta velikim nepovjerenjem i skepsom pratio Hartmanovu izdavačku djelatnost. „Vienac“ 1873⁴¹⁾ prati sa simpatijama Hartmanovu izdavačku djelatnost, te ističe, da su:

„Kod Lavoslava Hartmana u Zagrebu izašla — dva velika zemljovida sa hrvatskim napisom, priredena po dru Petru Matkoviću⁴²⁾ i to: Zemljovid svijeta u dvie polutke u Merkatorovoj⁴³⁾ projekciji, zatim zemljovid Evrope. Do skora iziće također zemljovidi austrijske monarhije i trojedne krajevine“.

Izdavačka djelatnost Hartmanova poprimila je sve veće razmjere, pa nam je za popis njegove naklade, štampan u vlastitoj štampariji g. 1874⁴⁴⁾ za poznavanje tadanjeg stanja vrijedan suvremeni izvorni materijal. Taj popis je bio razdijeljen na pet odjela, a štampan je bio na njemačkom i hrvatskom jeziku. Prvi odio su sačinjavala učila, uz koja su bile objavljene i pojedine ilustracije, te je na kraju tog odjela stavljena slijedeća mala bilješka:⁴⁵⁾

„Izim gore navedenih učilah mogu se i sva druga ma koje vrsti i gdje god izašla kroz moje posredovanje uz dućansku cieniu dobiti“.

Drugi odio su sačinjavala djela na hrvatskom i njemačkom jeziku, pa su u tome odjelu pretežno zastupani hrvatski pisci i hrvatski časopisi i ostale hrvatske publikacije. U trećem odjelu su djela na mađarskom jeziku. U četvrtom je slijedio popis glasbotvorina i slika, dok je na kraju priopćena komisionalna naklada. Daljnje godine Hartmanova djelovanja su još plodnije, te on uživa međunarodni glas. Na njegovu knjižaru se zbog informacija obraćaju i velika svjetska knjižarska poduzeća. Hartman je u vezi s Leipzigm, Bečom, Pragom i mnogim drugim velikim knjižarskim kulturnim centrima, pa je, potaknut primjerom stranih izdavača, naumio izdavati i jednu domaću jugoslovensku bibliografiju. U tu je svrhu objavio u „Narodnim Novinama“⁴⁶⁾ slijedeći oglas:“

„Poznato je, da knjižarski organi „Österr. Buchhändler-Correspondenz“ u Beču i „Börsen, Blatt“ u Lipskom imaju stalnu rubriku za bibliografiju. Za tu rubriku dajem ja od prošle godine jugoslavenski dio: hrvatski, srbski, slovenski i bugarski, a to je nakladnim knjižarem objavljeno u listu „Oesterr. Buchhändler-Correspondenz“. Ovim književnim objavam očita je dvostruka svrha: 1. Na ovaj način objavljena djela uzimlju se u Brockhausov „Allgem. Bücherlexicon“, kojeg će sad izaći 15. svezak, na njih se dakle ne zaboravi. 2. Na ovaj način objavljena djela moći će se naći i kupiti ne samo u ono kratko vrieme, dok su nova, već i u dalekoj budućnosti, a to žalibože nije moguće osobito kod onakovih djelah, koja izlaze u vlastitoj nakladi pisca ili koja izdaju literarna društva, te koja dakle ostaju nepoznata velikoj trgovini knjigah i vanjskim prijateljem jugoslavenske književnosti, a za malo vremena se posve zaborave, kako su to valjda izkusili mnogi naši pisci, koji su izdavali djela u vlastitoj nakladi i književna naša društva. Da se poluču korist, naznačena u prvoj točki, i da se ukloni nazadak, naznačen u drugoj, može poslužiti jedino bibliografija u knjižarskih organih, kako je gore po-

kazana. S toga sam u interesu naše književnosti i interesu pisacah, koji u vlastitoj nakladi izdaju djela, te u interesu književnih društva i drugih izdavateljah i nakladnikah slobodan najuljudnije zamoliti neka bi mi svatko odmah kad koje djelo izađe u hrvatskom, srpskom, slovenskom ili bugarskom jeziku, poslao jedan odtisak, da ja isto uzmognem unositi i dati u navedenu bibliografiju. Djelo neka mi se pošalje franco, eventualno pod omotom u križ, i neka se naznači kolika mu je cena. Za ovo oglašenje u bibliografiji neće se ništa u ime honorara ili drugih troškovah plaćati, osim što se ima franco poslati jedan odtisak djela. Svih takovih djela primat ću razmjeran broj odtisakah u komisiju na prodaju občinstvu i na debit za knjižare, s kojimi imam razgranjene veze znamenitom vlastitom nakladom te debitom nakladne jugoslavenske naše akademije znanostih i umjetnostih, i s toga se nadam obilnim pošiljkam. Ako se knjige nepošalju meni u komisiju, to molim, da mi se o svakoj knjizi naznači firma ili adresa, na koju se imam pozvati i kamo se imadu knjižare obratiti, da dobiju djelo. U Zagrebu 23. ožujka 1877. Knjižara Lavoslava Hartmána u Zagrebu".

Odaziv na Hartmánov oglas, izgleda, nije bio velik, pa je on bio prisiljen prikupljati sam podatke, što mu je veoma otežavalo posao, a osim toga je, ne dobivajući na vrijeme podatke o izašlim knjigama, sam popis bio vrlo nepotpun.

Tokom godine 1877 započelo je s izdavanjem jedne slovenske bibliografije i češko društvo „Spolek čehoslovanských knihkupeckých učetních" pa je i ono zamolilo Hartmána za saradnju. U Zagrebu je formiran „Jugoslavenski odjel" pod upravom nekog A. Mihaleka, te je i Hartmánova knjižara bila zadužena izradom i te jugoslavenske bibliografije. Materijal je u Hartmánovoj knjižari prikupljao Vojtjeh Deutsch, dok je u Sveučilišnoj knjižnici obavljao taj posao knjižar Albrecht, i njegov kompanjon Fiedler. Iste godine izašao je prvi svezak slovenske bibliografije pod naslovom „Slovanský katalog bibliografický". U njemu je priopćen i popis jugoslavenskih knjiga. Časopis „Vienac"⁴⁷⁾ komentirajući izlaženje te bibliografije konstatira, da je „Društvo čeških knjižarskih pomoćnika u Pragu izdalo katalog čeških, poljskih, maloruskih, hrvatskih i srpskih knjiga. Popis knjiga čeških zaprema 67 strana, poljskih 88, maloruskih 10, hrvatskih 17, a srpskih 7 strana. Hrvatski dio sastavio je Lavoslav Hartmán u Zagrebu prilično nepodpuno, nu obećaje izdati podpunu bibliografiju od god. 1866 do 1876. Još je nesavršena bibliografija srpska".

Najavlvenu bibliografiju, o kojoj je Hartmán govorio i u svome oglasu u „Narodnim Novinama", nije nikad izdao, najvjerojatnije zbog toga što nije nikada ni primio zatražene podatke.

Na umjetno-obrtnoj izložbi priređenoj mjeseca decemba godine 1879 u Zagrebu, izložila je i Hartmánova knjižara svoja djela, uz ostalo i divot-izdanje Miltonova „Izgubljenog raja" i nekoliko vrijednih povijesno-umjetnih publikacija, afirmirajući se i tim izdanjima. Mjeseca srpnja godine 1880 seli Hartmánova štamparija iz Duge ulice u zgradu Milosrdne braće (ugao Gajeve i Trga Republike), a sredinom 1881 predaje Hartmán knjižaru svojim dotadanjim kompanjonima Stjepanu Kugliu i Albertu Deutschu.

Promjena vlasništva knjižare objavljena je na hrvatskom jeziku u „Narodnim Novinama“⁴⁸⁾, a isti tekst je publiciran i u zagrebačkoj „Agramerici“⁴⁹⁾ na njemačkom jeziku.

Zbog vrijednosti i zanimljivosti dokumenta, donosimo čitav tekst prema „Narodnim Novinama“:

„U Zagrebu, 31. svibnja 1881. P. N. Čast mi je obavijestiti Vas: da sam svoju godinu 1856 dne 1. siečnja pod tvrdkom „Knjižara Lav. Hartmāna“ postojeću trgovinu sa knjigami, umjetninami, glasbeninami, pisacima i risačima spravama, zajedno sa „posudnom knjižnicom“ bez svakoga aktivnoga i pasivnoga stanja, prodao gg. Stjepanu Kugli-u⁵⁰⁾ i Albertu Deutsch-u⁵¹⁾, koji će ovaj posao na svoj vlastiti račun rukovoditi počam od 1. lipnja pod trg. sudb. unešenom tvrdkom: Knjižara Lavoslava Hartmāna (Kugli i Deutsch). Tečajem vremena, što ga gg. kupci kano suradnici meni po boku sprovedoše, osvjeđoćio sam se o njihovoj čestitosti, vrstnoći i neumornoj revnosti; pa pošto su oba gospodina Hrvati, te poznaju podpuno hrvatski govor i hrvatsku književnost, — toga radi niti najmanje nedvojim, da će ovu trgovinu uzdržati u dobru glasu. Na tom temelju jih dragovoljno i najtoplije preporučam. Doćim se pako svoj mnogobrojnoj i štovanoj gg. naručnikom u Zagrebu i izvan Zagreba za — kroz 25 godinah izkazano povjerenje — najsrdačnije zahvaljujem, molim podjedno: da isto povjerenje izkažu i mojim nasljednikom, koji će sigurno svimi silami nastojati, da ovu poznatu trgovinu u dobru glasu uzdrže i unapriede. Sa osobitim štovanjem pokorni Lav. Hartmān, knjižar“.

Na Hartmānov dopis slijedio je u istome broju „Narodnih Novina“ odgovor i novih vlasnika, datiran 1. lipnjem 1881, u njem su novi vlasnici izrekli slijedeće:

„Pozivom na predtečnu okružnicu častimo se saobćiti: da smo od godine 1856. ovdje postojeću trgovinu sa knjigami, umjetninami, glasbeninami i pisacima spravama skupa sa posudnom knjižnicom od gosp. Lav. Hartmāna kupovnim putem preuzeli, te ćemo pod sudb. — trgovački unešenom tvrdkom: Knjižara Lavoslava Hartmāna — Kugli i Deutsch isti posao i nadalje rukovoditi. Dobar glas ove obće poštovane trgovine dovoljno je poznat po našoj domovini, te držimo za suvišno u njezinu preporuku što god progovoriti. Mi vas jedino uvjeravamo, da ćemo svimi silami nastojati, da i nadalje ostane u dobru glasu, dapače nastojat ćemo naš posao što većma podignuti. Kao Hrvati unapredjivat ćemo revno nuz francezku, njemačku, talijansku i englezku literaturu, osobito domaću kao i sveslavjansku književnost. Podajemo se ugodnoj nadi, da ćemo i u Vašoj osobi steći revna prijatelja i promicatelja naših nakanah, te Vas uvjeravamo, da ćemo nam prinešeno povjerenje svako doba znati cijeniti. Upozorujući Vas jošte na našu obilnu zalihu pisacih i risacih spravah, molimo u slučaju potrebe na iste obzir uzeti. Uvjeravamo Vas nadalje, da ćete biti u najjeftiniju cieniu i brzo podvorenii. Bilježimo se sa odličnim štovanjem Knjižara Lav. Hartmān — Kugli i Deutsch, Duga ulica 12, naproti Šolcovoju slastičarni“.

Svega nekoliko dana nakon prodaje, umire Hartmān, te su njegovu smrt zabilježile sve tadanje zagrebačke dnevne novine⁵²⁾, ističući njegove velike zasluge na području raspačavanja jugoslovenske knjige.

Vrlo lijep nekrolog objavile su i zagrebačke „Narodne Novine“, ističući Hartmānove zasluge:

„...starešina hrvatskih knjižarah, umro je poslje duže, teške bolesti jučer u podne...⁵³⁾ ... izdao je u svojoj nakladi vrlo mnogo hrvatskih djelah, te je tako sa svoje strane znatno pripomogao današnjemu razvitku hrvatske književnosti, koja će u svojoj povjesti častno zabilježiti ime Lavoslava Hartmāna. Pred desetak godinah utemeljio je pored knjižare⁵⁴⁾ i ti-

skaru. Bolujuć duže vremena od prsijuh, pokojnik je prije više mjeseci predao svoj razgranjeni knjižarski posao drugim rukama, te je odtada živio skromno. Pokojnik sahranit će se sutra u 3 sata poslje podne iz kuće u Kukovićevoj ulici br. 2 na centralno groblje, odjel za izraelite. Lahka mu zemlja”.

Sprovod je obavljen 15. VI. O njem su „Narodne Novine“⁵⁵⁾ donijele slijedeći prikaz: „U sriedu po podne sakupila se je malo ne čitava občina izraelska u Kukovićevoj ulici, da sprovede mrtvo tielo Leopolda Hartmāna. Njoj se pridružilo mnogo kršćanskog svijeta, da pokojniku izkaže posljednju čast. Dr Hosea Jakobi, rabin, progovori poslje molitve nekrolog pokojnika, a zatim dignuše li meni lies na četveroprežna kola, oko kojih nošahu vience darovane po osoblju tiskare, svomu principalu, društva Merkur i nekojih prijateljah. Sprovod prode tiho kroz Gajevu ulicu preko Jelačićeva trga do posljednjeg počinka. Pokojnik doživio je 68. godina a bio bi mogao i stariji postati, da nije bio neumoran radnik u razgranjenom poslu, stisnut u vlažnome dućanu među hrpami knjigah. Roden u Ugarskoj sliedio je modernoj struji magjarske ideje, te kao učitelj u Velikoj Kaniži bavio se literaturom magjarskom . . . Kao svi, koji se iz tuđinstva nasele u našoj domovini, nebijaše niti on iz prva prijazan hrvatskomu narodu. Nu obćeć sa inteligentnim občinstvom hrvatskim uvjeri se, da ovdje vlada drugi duh, te prione revno oko hrvatske knjige . . . Hrvatska bibliografija povećala se po njegovom špekulativnom radu sigurno za više od stotine brojevah. Zasluga je njegova i to, što je dao s velikim rizikom napraviti globus s hrvatskimi nazivi u Berlinu, koji je tisuće forinti stajao. Pokojnik biaše u trgovačkom svijetu poznat kao čovjek poštena značaja te je uživao veliko povjerenje. Njegov trud urodio je lijepim plodom. Najduža uspomena ostati će mu u izdanih hrvatskih knjigah”.

Zasluge Hartmānove oko izdavanja hrvatskih knjiga su i danas velike, te on u svakome slučaju zaslužuje da mu se sačuva častan spomen.

BILJEŠKE

¹⁾ E. J. Tkalec. Was uns noth thut. Eine Zeitfrage. Luna, 1846, Nr. 11, str. 41—44

²⁾ Tkalac, Imbro Ignjatijević (1824—1912) publicista i javni radnik, doktor filozofije i prava. Nakon završenih studija je pozvan za docenta slavistike u Heidelberg, no kako nije imao dovoljan broj slušača vrati se u Zagreb, postavši tajnikom zagrebačke Trgovačke komore. Neko vrijeme je u Beču, gdje uređuje list „Ost und West”, te je zbog političkih članaka, uperenih protiv austrijske vladavine osuđen na višemjesečni zatvor. Iz zatvora je pobjegao u Italiju, a daljnje godine provodi u većim italijanskim gradovima. Umire u Rimu. Od njegovih djela veliku vrijednost imaju i danas njegovi memoari.

³⁾ Narodne Novine, 1850, br. 64

⁴⁾ Gajeva tiskara radila je od 1838. Prva godišta „Novina Horvatzkih“ „Danice Horvatzke, Slavonszke i Dalmatinszke“ štampao je Gaj u tiskari zagrebačkog tiskara Franje Zupana.

- 9) Narodne Novine, 1850, br. 297
- 10) Originalan tekst dokumenta je pohranjen u zagrebačkoj Sveučilišnoj knjižnici pod signaturom R. 4008. Parnica Gaj-Romleitner.
- 11) Lavoslav Glesinger: Lavoslav Hartmán i njegove zasluge za hrvatsku knjigu. Židov, 1940, br. 40, str. 10
- 12) Glesinger, o. c.
- 13) Njemački naslov kataloga glasi: „Katalog zur Leih-Bibliothek von Leop. Hartmán's Buchhandlung in Agram 1860“. Godine 1865 je izdana nadopuna, također na njemačkom jeziku.
- 14) Agramer Zeitung, 1866, br. 260
- 15) Agramer Zeitung, 1861, br. 73
- 16) Naslov knjižice glasi: „Die Juden in Ungarn, Kroatien und Slavonien. Ein Beitrag zur Judenfrage im Jahre 1848 und in der Gegenwart. Nach meinem im Jahre 1848 erschienenen ungarischen Werke „Magyar Zsidó, vagy Zsidó magyar?“ ins Deutsche übertragen, und dem Verfasser der jüngst in kroatischer Sprache erschienenen Flugschrift „Izraeličani u Hrvatskoj i Slavoniji“ zur geneigten Beachtung empfohlen. Agram 1861.
- 17) Agramer Zeitung, 1861, br. 78
- 18) Aleksandar Klein. Naša osnovna škola. Povodom intimne svečanosti i njenog proširenja 18. X. 1936. Židov, 1936, br. 43, str. 9
- 19) Narodne Novine, 1864, br. 61
- 20) Narodne Novine, 1864, br. 195
- 21) Abel Lukšić (1826—1901), karlovački štampar, nakladnik i publicista.
- 22) Narodne Novine 1869, br. 263. Istovjetan tekst je izašao i na njemačkom jeziku u „Agramer Zeitungu“ 1869, br. 272
- 23) Vilim Schwarz je bio Hartmánov šogor. Roden je u Velikoj Ka-niži 1832
- 24) Poznati zagrebački tiskar
- 25) Vienac, 1870, br. 2, str. 31
- 26) Zatočnik, 1870, br. 89
- 27) David Starčević (1840—1908) političar. Sinovac Ante Starčevića, žetoki pristaša pravaša i protivnik austrijskog carskog režima.
- 28) Zatočnik, 1870, br. 115. Sam Hartmán je u kasnijem pismu Manastieriotiu negirao tekst „Očitovanja“ tvrdeći da je netko nepozvan svojevrijedno umetnuo pojedine stavke.
- 29) Brošura nosi naslov „Slaviteljem Jelačića bana“, izgleda da prvo izdanje nije sačuvano, pa smo pojedine citate citirali prema drugom izdanju, štampanom u Pešti. Protiv njenog štampanja izjasnili su se izgleda svi zagrebački štampari, pa je prema riječima Starčevićevim priopćenim u bilješci drugog izdanja: „... ovo drugo izdanje štampano drugdje.“
- 30) Zatočnik, 1870, br. 115
- 31) Hrvatski ban je tada bio Levin Rauch, jedan od osnivača hrvatsko-ugarske stranke „madarona“. 27. VI. 1867 pošao je namjesnik banske časti, da provede hrvatsko-ugarsku nagodbu prema madarskim željama. Nagodbu je prihvatio Hrvatski Sabor 24. IX. 1868, i 8. XII. iste godine imenovan je Rauch za bana. Protiv njegova protunarodnog režima su vodili oštru borbu svi narodni elementi, pa je on g. 1871 morao odstupiti.
- 32) Narodne Novine, 1870, br. 121
- 33) I štampanje Starčevićeve brošure opravdava Hartmán svojim izbivanjem iz Zagreba!
- 34) Hartmán se ograđuje protiv onog djela teksta, koji se odnosi na „Zvekana“ v. i bilješku 24.
- 35) Agramer Zeitung, 1870, br. 111 donosi slijedeći njemački Hartmánov tekst: „Herr Redacteur! Bei Empfang dieser Zeilen dürften Sie gewiss schon im Besitze eines gestern in der Buchdruckerei von Leopold Hartmán und Comp. hier erschienenen Aufsatzes v. Dr. Starčević sein, begleitet von einer Correspondenz, worin muthmasslich auch über mich, als den Chef dieser Firma, der Stab gebrochen wird, ohne sich vorerst viel um den eigentlichen Sachverhalt zu kümmern, was allerdings mehr Sache des halb überlegenden Verstandes, als des in seinen tiefinnersten Gefühlen gekränkten Herzens zu sein pflegt. Im ersten Augenblick muss es nun gewiss auch Ihnen höchst

auffallend erscheinen. dass ich, der ich bisher noch nie zu einem öffentlichen, oder auch nur persönlichen Aergernisse Anlass gegeben, eine von mir beeinflusste Buchdruckerei zur Erzeugung eines Anstoss erregenden Schriftstückes benützen liess, wesshalb ich keinen Anstand nehme Ihnen mitzuthellen: dass genanntes Schriftstück während meiner Abwesenheit und ohne mein Wissen in unserer Buchdruckerei gedruckt wurde, unter Obsorge eines jungen Geschäftleiters, der bis jetzt weder mit den Landesverhältnissen noch mit der Landessprache vertraut, in demselben gerade das Entgegengesetzte vermuthete, das für die bevorstehende Seelenmesse für den verstorbenen Ban Jelačić bestimmt sei. Wenn es nun einerseits vom Standpunkte eines Geschäftsmannes gerechtfertigt erscheint, dass er jeden ihm zukommenden Geschäftsauftrag gegen Bezahlung zu effectuiren berufen und berechtigt ist, wenn nur damit keine gegen das Gesetz verstossende strafbare Handlung bezweckt wird, so muss ich anderseits dennoch aufrichtig bedauern, nicht zur Zeit Kenntniss von dem Inhalte dieses unseligen Aufsatzes gehabt zu haben, um die Drucklegung desselben, schon aus Liebe zur Ruhe und zum Frieden zurückzuweisen, was ich unbedingt gethan hätte, so wie ich nach erhaltener Kunde den stehenden Satz sofort zerstören liess, um den Weiterdruck zu verhindern. Nach dem Ihnen treulich geschilderten Sachverhalte erlaube ich mir nun die Bitte: als Entkräftigung einer etwaigen Anschuldigung diese Zeilen ihrem vollen Inhalte nach, in ihrem Blatte sofort veröffentlichten zu wollen. Agram. 14. Mai 1870. Leop. Hartmán.“ Svakako je značajno, da u tome njemački pisanom tekstu nema napadaja na Manasteriotta i na njegov list.

²³⁾ Narodne Novine, 1870, br. 121

²³⁾ Marko Manasteriotti, kako slijedi i iz njegova „Očitovanja“, je bio glavni urednik šaljivog zagrebačkog lista „Zvekana“, koji je od g. 1867 izlazio u Zagreou. List je zbog svojih satiričkih članaka i karikatura bio često zaplijenjen

²⁴⁾ V. bilješku 33

²⁵⁾ Agramer Zeitung

²⁶⁾ Antun Jakić (1828—1878) kulturni radnik, štampar i urednik trgovačkog časopisa „Sidro“

²⁷⁾ Dragutin Bokan je umro 1869.

²⁸⁾ Hartmán je prodavao i Akademijina izdanja, pa je i ta Manasteriottieva primjedba išla na njegov račun.

²⁹⁾ Ivan Filipović (1823—1895), pedagog, kulturni preporoditelj hrvatske školske nastave, pjesnik i pisac. Uz njemačko-hrvatski dio riječnika, izradio je Filipović i hrvatsko-njemački dio, pa je i taj dio izdao Hartmán. Filipoviću je kod sastavljanja rječnika pomagao Ljudevit Modec (1844—1897), zaslužni radnik na pedagoškom polju.

⁴⁰⁾ Vienac, 1872, br. 14, str. 224

⁴¹⁾ Vienac, 1873, br. 18, str. 288

⁴²⁾ Petar Matković (1830—1898), geograf i statističar. G. 1874 je uredio zagrebački statistički ured. Bio je suradnik mnogih naših i inostranih naučnih publikacija.

⁴³⁾ Mercator, pravim imenom Gerhard Kremer. Poznati njemački matematičar i geograf XVI. stoljeća.

⁴⁴⁾ Hrvatski naslov nakladnina glasi: „Popis nakladnina knjižare Lav. Hartmána u Zagrebu. Zagreb 1874.“

⁴⁵⁾ Popis nakladnina —, str. 6

⁴⁶⁾ Narodne Novine, 1877, br. 73

⁴⁷⁾ Vienac, 1878, br. 20, str. 328

⁴⁸⁾ Narodne Novine, 1881, br. 124

⁴⁹⁾ Agramer Zeitung, 1881, br. 124

⁶⁰⁾ Stjepan Kugli (1851—1915). O njegovom radu daje potanje podatke Vjekoslav Klaić, Knjižarstvo u Hrvata. Studija o izdavanju i širenju hrvatske knjige, Zagreb 1922, str. 67—70

⁶¹⁾ Albert Deutsch radi u Hartmanovoj knjižari od 1875

⁶²⁾ Agramer Zeitung, 1881, br. 133, Narodne Novine, 1881, br. 134, Obzor, 1881, br. 134

⁶³⁾ Umro je 13. VI. 1881

⁶⁴⁾ Mi smo i u našem članku istakli da je Hartman prekupio od Gaja samo preostalu nakladu knjiga, a ne knjižaru, kao što se je to do sada uvijek isticalo. V. Klaić, Knjižarstvo u Hrvata, str. 38. Na istoj strani navodi i pogrešnu godinu Hartmanova rođenja — 1810, umjesto 1813, što je ispravio dr Lavoslav Glesinger u svome članku.

⁶⁵⁾ Narodne Novine 1881, br. 136. Opis sprovoda donosi i „Agramer Zeitung“ 1881, br. 136